

T. Tóth Tünde

HA LE NEM SZOKTATNAK AZ ÉLETRŐL

– *Heltai Jenő: Négy fal között* – Naplójegyzetek 1944–1945 –

Nincs két egyforma léthelyzet, egyforma identitás, valóságértelmezés, de minden aspektus mond valamit a nagy egészről, (ez esetben) a háború történetéről – és annak elbeszélhetőségéről. Heltai Jenő mindezidáig kéziratban maradt háborús naplója¹ több mint hetven év után jelent meg *Négy fal között* címmel, a Magvető Kiadó gondozásában, Tamás Zsuzsanna szerkesztésében. A színpadra adaptált változatot pedig, Bálint András önálló estjét, *Heltai naplója* címmel, Deák Krisztina rendezésében és Darvas Ferenc közreműködésével 2015 óta sikerrel játssza a Radnóti Színház.

Irodalmi igényű tanúságtétel, személyes életanyag rögzítése és szépirodalmi igényű munka határvidékén több, a kötet mellé kívánczó művet lenne érdemes összehasonlítani, például Darvas József: *Város az ingoványon*, Déry Tibor: *Alvilági játékok*, Kassák Lajos: *Kis könyv haldoklásunk emlékére*, Nagy Lajos: *Pincenapló*, Zsolt Béla: *Kilenc koffer* stb. – de akár Vajda Mihály: *Szög a zsákból*-ja is érdekes lehet ebből a szempontból, főleg március 19-e, a német megszállás napjának mint a magyarországi hanyatlástörténet kezdetének egyértelmű kijelölése okán.

A háború, illetve megszállás-reprezentációk, a nagy történeti fordulatok belső megéléséről számot adó szövegek hol kisebb, hol nagyobb eltéréseikkel együtt igazán sokatmondóak, figyelembe véve természetesen a kiadás helyét, idejét és adott esetben szándékát; például Darvas 1955-ben megjelent szövegegyüttese fokozott távolságtartásra int, tartalmi és retorikai szempontból egyaránt (ugyanakkor épp a politikai-ideológiai vetület az, amely más szempontból izgalmassá teszi a szöveget). Az esztétikai kidolgozottság, az utólagos kísérőszövegek elhelyezése, a napló mint szépirodalmi igényű mű megalkotottsága legtöbbször esetben arra is emlékeztet: ezek a szövegek rendszerint a kiadásuk körülményeit meghatározó diskurzusokba (is) illeszkednek,

---

1 Magvető, Budapest, 2017.

az események lejegyzése és értelmezése valószínűleg már az alkotás folyamatát is meghatározó szándéktól, vagy az egyént befolyásoló körülményektől, a személyes jellemvonásoktól is függ, ami persze minden napló és visszaemlékezés eltéréseinek alapvető eredője.

Heltai esetében a zsidó identitás minden aspektusa a külvilág eseményeinek szűrője is, értelemszerűen a legapróbb részletekig meghatározója a háborús helyzet megélésének, a saját hitvallás-problémának, a saját társadalmi státusznak. Sokak mellett (például a naplóban gyakran említett egykori Pál utcai szobatárs, Molnár Ferenc) ő is a magyarországi zsidótörvények hatálya alá esett. Április 5-ei feljegyzésben szerepel: „Noha soha semmi közöm nem volt a zsidósághoz [...], mégis örökké éreztem azt, hogy zsidó vagyok, és ez mindig nyomott és bénított.”

Az identitás-kérdés értelemszerűen azonban ebben a történeti szituációban mindenekelőtt a félelemérzet, a létbizonytalanság megalapozója és fenntartója. Ennek kifejezése többek közt a térélményeken keresztül artikulálódik; a tereken keresztül a szabadságvesztésnek, a deformálódó én-képnek és biztonságérzetnek, összeomló otthon-élménynek stb. számos jelentése tárul fel. Mint azt többször egyértelműsíti, magát a napló keletkezését is ezek a változó terek határozták meg: „lakásokban és pincékben, óvó- és illemhelyeken, kórházban, börtönben, menekülés és bujkálás közben” íródott a napló, amely önmagában is az egyre elviselhetetlenebb körülményekkel szembeni szellemi-mentális ellenállásról tesz tanúbizonyságot, miközben lehetetlen elvonatkoztatni politikai kényszertől, a közvetlen erőszak tudatától, az egzisztenciális és alkotói ellehetetlenüléstől. A szellemi érdek és tárgyi értékek devalválódásának szikár, tényközlő, mégis szuggesztív kifejeződési formái átszövik a leírásokat: „Egy skatulyában találtam egy kis [az 1927-ben, műfordítói munkájáért kapott francia] Becsületrend-szalagot. (...) Körülnézek a lakásban az elszállíthatatlan holmi között. Úgy látom, hogy mindenünk odavész.” (149.) Egy másik ilyen aspektus az 1904-es Kacsóh Pongrác *János vitéz* című daljátéka (amelyhez Heltai írt szövegeket), és amely a rendelkezések groteszk abszurditásának jelölőjévé válik: sokáig a szerző kilátásainak és műve nyilvános népszerűségének kontrasztját, majd az idő előrehaladtával, a művek háttérbe szorulásával a reményvesztettség kiteljesedését érzékelteti általa. Az alkotói visszatérésre 1945. december 7-én került sor, amikor

a Magyar Színház újra műsorra tűzte (a mai napig) nagysikerű színművét, *A néma leventét*. Nem sokkal később a PEN Klub magyar elnökévé választották, 1957-ben Kossuth-díjat is kapott.

Heltai Jenő hetvenharmadik életévében kezdte vezetni a naplót: „A német bevonulás napján határoztam el, hogy napról napra pontosan följegyzem, mi történik körülöttem és velem. 1944. március 19-én fogtam bele a naplóírásba. Körülbelül egy esztendeig, 1945 márciusáig írtam ezt a naplót. Följegyzéseimet, alig tizenkét keserves hónap keserű gyümölcsét aktatáskámban mindenféle viharokon keresztül rendületlenül magammal cipeltem.”

A dokumentarista eseményrögzítés a beletörődés nyugalmával és a Heltaira jellemző anekdotázó stílussal vegyesen totális képet ad a személyes belső világról és a külső történeti hatásokról. A követhetetlen és megismerhetetlen politikai fejleményeknek kiszolgáltatva a hétköznapi tevékenységekbe (alvás, látogatók fogadása, munka) beékelődő, mindennaposá váló háborús következményekről (légő, a csillag viselese stb.), miközben összefonódnak a jelen és múlt dimenziói, emlékek, események és traumák. A csillagos házak és a Gestapo börtöne, visszamenőlegesen a megidézett fél évszázaddal vegyítve. Élményanyag pedig van bőven: Heltainak tizennégy évesen jelennek meg első szövegei, élt Párizsban, Berlinben, Bécsben, Londonban, de Isztambulban is. A húszas évektől az akkor legnagyobb kiadó, az Athenaeum (egyebek mellett az Ady-kiadásért felelős) művészeti vezetője, nem sokkal később színigazgató lett (1929-től a Belvárosi Színházé, majd 1932–34-ben a Magyar Színházé). Élete és pályája persze tartalmasabb ennél: Reviczky kortársaként induló költő, de egy ideig századparancsnoki rangban szolgáló katona, regényeiben pedig a polgári nyomor, a nagyvárosi művészek bohém élete sokszor nyomasztó, de mindig ironizáló, könnyed stílusú írója élete vége felé a háborús meghurcoltatások elszenvetője és feljegyzője lesz. Korábbi műveinek stílusa, a sajátos, Heltaira jellemző, néhol kifejezetten szarkasztikus vagy groteszk humorral vegyes retorika a naplóban is felbukkan: „Akkor végre sikerül leszoknom a szivarozásról, ha közben le nem szoktatnak az életről.” – írta április 26-ai feljegyzésében.

A felborult élet, világrend legkifejezőbb gesztusa az új időszámítás(ok) bevezetése: a megszállásnak és a csillag viselésének saját, elkülönített korszaka van, aztán a csillagtalanság, új kormány, a gettó,

a krízis, az ostrom fémjelzi a normákat felváltó kaotikus, rendellenes, napokban, majd hetekben mért, de olykor csak számokban kifejezett idejét.

A léthelyzet kiismerhetetlensége általános élettapasztalat. A külvilág idegenné és kiszámíthatatlanná válása, a biztonságérzet teljes felszámolódása, a posztapokaliptikus kiüresedésig és mozdulatlanságig fokozódik: „Semmit sem tudunk, semmi sem mozdul. Buda halott. Délelőtt havazik. Egyedül vagyok a lakásban.” (500.)

Heltai visszatérően reflektál a szemtanú nézőpontjának esetlegességére, a résztvevő-megfigyelő pozíció ambivalenciájára. Az összeegyeztethetetlen és összeférhetetlen (ál)hírek kaotikusságára, az ellenőrizhetetlen szöbeszéd özönére, és a madártávlatból felismerhető összefüggések átláthatatlanságára: „Aki kezébe veszi ezt az egy kis túlzással könyvnek bélyegzett noteszt, hiteles történeti adatokat aligha talál benne” – írja Heltai a napló *Magánügy* címmel ellátott, a naplót bevezető szövegében. Az információ (dezinformáció és információhiány) mint probléma a hiteles tanú-kérdéskörén túl az egyén nagypolitikai játszmákkal szembeni védtelenségét hivatott tükrözni: semmi sem biztos, ezért lehetetlen a felkészülés is a változásokra. A hírek ellenőrizhetetlenségét az azokat legitimáló médium megszűnése fejezi ki leginkább. A híradást helyettesítő rádióműsorok a zenei tartalomra korlátozódnak – „A rádióban zene, zene, zene” (18.) – vagy félbeszakad az adás – „A rádió süket”. (48.) –, majd az információszerzés lehetősége is elveszik azáltal, hogy a hallgatás joga is megszűnik – „le kell szereltetnünk”, „már csak utcáról halljuk” (49.). A jelen értelmezhetőségét, a helyzetértékelést és az alkalmazkodás lehetséges módozatait is központi problémává teszik a zavaros, ellentmondásos vagy hiányos hírek és drasztikus változások, de a jövőről alkotott képzelettek jelentőségét is felértékelik: „Ma mindenki a jóslatokra figyel, Nostradamus megint divatos.” (119.) Heltai a következő véleményt formálja meg: „A Szabadságban Rákosi Mátyás három kolumnás cikke jelent meg, kétségtelen, hogy Rákosi a jövő embere. És a kommunizmus – a magántulajdon némi figyelembevételével – az uralkodó forma.” (486.)

Ugyanakkor a közvetlen környezetet érintő események szinte azonnali feljegyzésével tudósít a megszállás civil szférát sújtó következményeiről, a mindennapi, jelentéktelen rutint alapjaiban megrengető hatásairól. Eleinte ez az életminőség romlására értendő (például a

bejárónő elvesztése), majd fokozatosan az egészen súlyosan veszélyeztetett – a mindennapokat átható fenyegetettség, egzisztenciális válság, sőt megsemmisíthetőség tapasztalatát rögzíti. „Emlékezni kell akkor is, ha unokáink nem fogják ezt a kort megérteni” – írja Heltai. Ebben a szöveguniverzumban a háború ezer arca közül a szélsőséges kiszolgáltatottság, vakon tapogatózás és hánykolódás mutatkozik meg abban a beláthatatlan és fenyegető külvilágban, amely nélkülöz minden nagyhatalmi törekvést belengő mítoszt, eszmét, ígéretet.

Csend, 2012